

КИЇВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ БОРИСА ГРІНЧЕНКА
КАФЕДРА АКАДЕМІЧНОГО ТА ЕСТРАДНОГО ВОКАЛУ

«ЗАТВЕРДЖУЮ»

Проректор
з науково-методичної
та навчальної роботи

_____ О. Б. Жильцов

«___» _____ 20__ року

РОБОЧА ПРОГРАМА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

ПОСТАНОВКА ГОЛОСУ

Галузь знань 0202 «Мистецтво»

Напрямок підготовки 6.020204 «Музичне мистецтво»

Освітньо-кваліфікаційний рівень «Бакалавр»

на базі освітньо-кваліфікаційного рівня «Молодший спеціаліст»

2014 – 2015 навчальний рік

Розподіл годин звірено з робочим навчальним планом. Структура типова.

Заступник директора з науково-методичної
та навчальної роботи

А. О. Таранник

Робоча програма з навчальної дисципліни «Постановка голосу» для студентів
напряму підготовки 6.020204 «Музичне мистецтво». – 14 с.

Розробники: Макарова Емма Вікторівна, старший викладач кафедри академічного та
естрадного вокалу Інституту мистецтв;

Яковенко Віра Григорівна, старший викладач кафедри академічного та естрадного
вокалу Інституту мистецтв;

Кацалап Олена Вікторівна, старший викладач кафедри академічного та естрадного
вокалу Інституту мистецтв.

Робоча програма затверджена на засіданні кафедри академічного та естрадного
вокалу

Протокол від «03» вересня 2014 року № 1

Завідувач кафедри академічного
та естрадного вокалу

_____ О. М. Мамченко
(підпис)

© _____, 20__ рік
© _____, 20__ рік

ЗМІСТ

I. Опис предмета навчальної дисципліни	4
II. Мета та завдання навчальної дисципліни	4
III. Програма навчальної дисципліни	6
IV. Структура навчальної дисципліни	7
V. Навчально-методична карта дисципліни «Постановка голосу»	8
VI. Самостійна робота	8
VII. Методи контролю	9
VIII. Методи навчання	12
IX. Методичне забезпечення навчальної дисципліни	13
X. Вимоги до екзамену	13
XI. Рекомендована література	14

І. Опис предмета навчальної дисципліни «Постановка голосу» для студентів IV курсу

Курс: I-IV	Напря́м, спеціальність, освітньо-кваліфікаційний рівень	Характеристика навчальної дисципліни
Кількість кредитів, відповідних ECTS: <i>3 кредити</i> <i>IV курс – 3</i> Змістові модулі: 2 <i>IV курс – 2</i> Загальний обсяг дисципліни (години): <i>108 годин</i> Тижневих годин: IV к. VII сем. – <i>1 год.</i> VIII сем. – <i>1 год.</i>	Галузь знань: 0202 «Мистецтво» Напря́м підготовки: 6.020204 «Музичне мистецтво» Освітньо-кваліфікаційний рівень: «Бакалавр»	Нормативна Рік підготовки: IV Семестр: 7, 8 Аудиторні: 32 години Практичні заняття: 18 годин VII семестр – 12 год. VIII семестр – 6 год. Індивідуальна робота: 4 години VII семестр – 2 год. VIII семестр – 2 год. Самостійна робота: 46 годин VII семестр – 20 год. VIII семестр – 26 год. Модульний контроль: 4 години VII семестр – 2 год. VIII семестр – 2 год. Семестровий контроль: 36 годин Вид контролю: Екзамен (8 семестр)

II. Мета та завдання навчальної дисципліни

У запропонованій програмі з навчальної дисципліни «Постановка голосу» йдеться, перш за все, про системність викладання даної навчальної дисципліни, що дозволить розвинути активне вокально-слухове сприймання та вокальне відтворення на основі наукового розвитку вокального мистецтва.

Мета: підготувати висококваліфікованих вокалістів у взаємозв'язку з виховними завданнями, пов'язаними з формуванням особистості і спрямованими на професійно-творчий розвиток, з вокально-художнім мисленням та готовністю до самоорганізації і самовдосконалення.

Завдання:

1. Розвиток вокально-технічних та виконавчо-творчих навичок;
2. Засвоєння вокальних умінь на принципах вокальної методології;
3. Засвоєння основ методики розвитку і охорони співацького голосу.

В робочій навчальній програмі враховані такі особливості організації навчального процесу та норми опрацювання навчального матеріалу:

- цілеспрямована систематизація навчальних вправ та вокального репертуару;
- підбір вокального репертуару з урахуванням вокально-виконавського рівня студентів, їх довузівської підготовки, вокально-музичних здібностей і художньо-смакових уподобань;
- розроблення практичних форм контролю за формуванням у майбутніх учителів музичного мистецтва умінь вокально-педагогічної інтерпретації творів.

Програма передбачає різні способи оволодіння навчальним репертуаром:

- ◆ виявлення вокально-виконавських можливостей студента, робота над вивченням вокальних творів: розкриття визначеного стильового й жанрового напрямів певної вокально-композиторської школи;
- ◆ ескізне вивчення вокальних творів – ознайомлення з різноманітними вокально-музичними стилями;
- ◆ самостійне вивчення вокальних творів в якості закріплення отриманих знань, умінь, навичок стильової й жанрової інтерпретації музики – професійна мотивація студентів.

Визначальна форма обліку успішності студентів – навчальні модулі. Досягнення студентів на практичних заняттях з навчальної дисципліни «Постановка голосу» контролюються протягом навчального року за тематичними модулями в кожному семестрі.

В робочу навчальну програму введено орієнтовний вокально-педагогічний репертуар, який включає класичні твори, народні пісні та вокально-педагогічний репертуар для дітей шкільного віку 4-5 класу. Також пропонується розділ «Рекомендована література».

Вимоги до знань і умінь з навчальної дисципліни «Постановка голосу:

- в достатньому обсязі володіти співацьким голосом;
- аналізувати вокальні твори: визначати жанр, характер твору, засоби музичної виразності, форму музичного твору;
- добирати вокальний репертуар;
- добирати методичні прийоми для розвитку вокального виконавства та музичної творчості;
- виявити мистецькі інтереси школярів.

У робочій навчальній програмі враховані такі особливості організації навчального процесу та норми опрацювання навчального матеріалу:

- цілеспрямована систематизація навчальних вправ та вокального репертуару;
- підбір вокального репертуару з урахуванням вокально-виконавського

- рівня студентів, їх довузівської підготовки, вокально-музичних здібностей і художньо-смакових уподобань;
- розроблення практичних форм контролю за формуванням у майбутніх учителів музичного мистецтва умінь вокально-педагогічної інтерпретації творів.

ІІІ. ПРОГРАМА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ І (ІV КУРС VII СЕМЕСТР) РОЗВИТОК ВОКАЛЬНО - ВИКОНАВСЬКОЇ МАЙСТЕРНОСТІ СТУДЕНТА

Удосконалення та закріплення вокально-технічних навичок як необхідний фактор розвитку вокально-виконавської майстерності.

Тема 1. Розвиток вокально-виконавських навичок під час роботи над піснями зі шкільного репертуару

Закріплення навичок дикції та артикуляції, удосконалення рівності звучання голосу впродовж усього діапазону, розширення динамічних можливостей голосу, розвиток виконавських здібностей. Уміння використовувати знання про анатомо-фізіологічні особливості розвитку голосового апарату дітей під час роботи над піснями зі шкільного репертуару. Усвідомлення важливої ролі навчально-художнього репертуару у процесі співацького навчання.

Тема 2. Розвиток навичок стильової і жанрової інтерпретації вокальних творів

Уміння використовувати знання про форму, характер, динаміку розвитку вокальних творів. Розуміння значення тембрального забарвлення співацького голосу. Розвиток виконавських здібностей під час роботи над виконанням українських народних пісень та творів сучасних українських авторів. Поєднання літературного тексту зі співом.

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ ІІ (ІV КУРС VIII СЕМЕСТР) ЗАКРІПЛЕННЯ ВОКАЛЬНО-ТЕХНІЧНИХ НАВИЧОК, НЕОБХІДНИХ ДЛЯ КВАЛІФІКОВАНОЇ РОБОТИ МАЙБУТНЬОГО ВЧИТЕЛЯ МУЗИЧНОГО МИСТЕЦТВА

Формування поняття про художньо-образний зміст вокального твору. Усвідомлення необхідності удосконалення виконавсько-художніх умінь та навичок.

Тема 3. Створення художнього образу вокального твору та відображення його емоційного змісту

Формування уявлень про специфіку музично-образного відображення світу. Використання власного емоційно-естетичного досвіду для створення художнього образу вокального твору. Уміння створювати певний емоційний настрій для

кращого відображення змісту музичного твору. Формування поняття співацького еталону.

Тема 4. Акумуляція виконавсько-художніх умінь та навичок

Формування творчого підходу (інтересу) до виконуваних пісенних творів. Вміння утримувати увагу школярів засобами вільного володіння голосом та інструментом. Розширення динамічних можливостей, удосконалення та закріплення звучання голосу впродовж усього діапазону. Розвиток художньо-виконавських можливостей під час роботи над сучасним естрадним репертуаром.

Протягом 4-го року навчання студент повинен вивчити:

VII семестр – 2 художні твори

1 народна пісня (виконувати з супроводом і без)

1 пісня для старшого шкільного віку під власний супровід

VIII семестр – 2 художні твори

1 народна пісня (виконувати з супроводом і без)

1 пісня для старшого шкільного віку під власний супровід

Педагогічна викладка роботи над піснею зі шкільного репертуару

IV. СТРУКТУРА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

№ п/п	Назви теоретичних розділів	Кількість годин							
		Разом	Аудиторні	Практичні заняття	Індивідуальна робота	Самостійна робота	Модульний контроль	Підсумковий контроль	Семестровий контроль
Змістовий модуль І. Розвиток вокально-виконавської майстерності студента									
1	Розвиток вокально-виконавських навичок під час роботи над піснями зі шкільного репертуару	18	7	6	1	10	1		
2.	Розвиток навичок стильової і жанрової інтерпретації вокальних творів	18	7	6	1	10	1		
	Разом	36	14	12	2	20	2		
Змістовий модуль ІІ. Закріплення вокально-технічних навичок, необхідних для кваліфікованої роботи майбутнього вчителя музичного мистецтва									
3	Створення художнього образу вокального твору та відображення його емоційного змісту	16	5	4	1	10	1		
4	Акумулявання виконавсько-художніх умінь та навичок	20	3	2	1	16	1		
	Семестровий контроль	36							36
	Форма контролю	Екзамен							
	Разом	72	8	6	2	26	2		36
ВСЬОГО		108	22	18	4	46	4		36

V. Навчально-методична карта дисципліни «Постановка голосу»

IV курс

Разом 108 год.: практичні заняття – 31 год., самостійна робота – 21 год., модульний контроль – 2 год.

Модулі	Змістовий модуль I		Змістовий модуль II	
Назва модуля	Розвиток вокально-виконавської майстерності студента		Закріплення вокально-технічних навичок, необхідних для кваліфікованої роботи майбутнього вчителя музичного мистецтва	
Кількість балів за модуль	276		243	
Заняття	1	2	3	4
Години	6	6	4	2
Назва навчального модуля (практичні заняття) 189 б.	Розвиток вокально-виконавських навичок під час роботи над піснями зі шкільного репертуару $(10+0,5)*6 = 63$ б.	Розвиток навичок стильової і жанрової інтерпретації вокальних творів $(10+0,5)*6 = 63$ б.	Створення художнього образу вокального твору та відображення його емоційного змісту $(10+0,5)*4 = 42$ б.	Акумуляція виконавсько-художніх умінь та навичок $(10+0,5)*2 = 21$ б.
Самостійна робота 230 б.	$5*10 = 50$ б.	$5*10 = 50$ б.	$5*10 = 50$ б.	$5*16 = 80$ б.
Види поточного контролю 100 б.	Модульна контрольна робота (прослуховування (25 б.))	Модульна контрольна робота (прослуховування (25 б.))	Модульна контрольна робота (прослуховування (25 б.))	Модульна контрольна робота (прослуховування (25 б.))
Підсумковий контроль	-		Екзамен	
Усього	276		276+243=519 Коефіцієнт – 8,65	

VI. САМОСТІЙНА РОБОТА

№ з/п	Тема	Зміст завдання	Години на виконання, передбачені ТП	Література	Академічний контроль	Бали
Змістовий модуль I (IV курс VII семестр). Розвиток вокально-виконавської майстерності студента						
1.	Розвиток вокально-виконавських навичок під час роботи над піснями зі шкільного репертуару	Уміння використовувати знання про анатомо-фізіологічні особливості розвитку голосового апарату дітей під час роботи над піснями зі шкільного репертуару. Усвідомлення важливої ролі навчально-художнього репертуару у процесі співацького навчання	10	2, 3, 4, 7, 8	Опитування, прослуховування	50

2.	Розвиток навичок стильової і жанрової інтерпретації вокальних творів	Набуття знань про форму, характер, динаміку розвитку вокальних творів	10	4, 6, 7, 8	Опитування, прослуховування	50
Змістовий модуль II (IV курс VIII семестр). Закріплення вокально-технічних навичок, необхідних для кваліфікованої роботи майбутнього вчителя музичного мистецтва						
3.	Створення художнього образу вокального твору та відображення його емоційного змісту	Формування уявлень про специфіку музично-образного відображення світу. Уміння створювати певний емоційний настрій для кращого відображення змісту музичного твору	10	2, 5, 6, 8	Опитування, прослуховування	50
4.	Акумуляція виконавсько-художніх умінь та навичок	Уміння створювати певний емоційний настрій для кращого відображення змісту музичного твору. Формування поняття співацького еталону. Прослуховування кращих зразків світової вокальної класики. Відвідування концертів, оперних та музичних спектаклів.	16	4, 5, 6, 8	Опитування, прослуховування	80

VII. МЕТОДИ КОНТРОЛЮ

Навчальні досягнення студентів з навчальної дисципліни «Постановка голосу» оцінюються за модульно-рейтинговою системою, в основу якої покладено принцип поопераційної звітності, обов'язковості модульного контролю, накопичувальної системи оцінювання рівня знань, умінь та навичок.

Контроль успішності студентів здійснюється відповідно до навчально-методичної карти, де зазначено види контролю. Систему рейтингових балів для різних видів контролю та порядок їх переведення у національну (4-бальну) та європейську (ECTS)

Розрахунок рейтингових балів за видами поточного (модульного) контролю

РОЗРАХУНОК РЕЙТИНГОВИХ БАЛІВ ЗА ВИДАМИ ПОТОЧНОГО (МОДУЛЬНОГО) КОНТРОЛЮ

№ п/п	Вид діяльності Модуль I	Кількість рейтингових балів за одиницю	Одиниць	Всього
1.	Відвідування практичних занять	0,5	12	6
2.	Робота на практичному занятті	10	12	120
3.	Самостійна робота	5	20	100

4.	Модульна контрольна робота	25	2	50
Всього без підсумкового контролю		276		
Всього без підсумкового контролю з урахуванням коефіцієнта		2,935		
Підсумковий рейтинговий бал		-		

№ п/п	Вид діяльності Модуль II	Кількість рейтингових балів за одиницю	Одиниць	Всього
1.	Відвідування практичних занять	0,5	6	3
2.	Робота на практичному занятті	10	6	60
3.	Самостійна робота	5	26	130
4.	Модульна контрольна робота	25	2	50
Всього без підсумкового контролю		276+243=519		
Всього без підсумкового контролю з урахуванням коефіцієнта		8,65		
Форма контролю		Екзамен		
Підсумковий рейтинговий бал		60		

У процесі оцінювання навчальних досягнень студентів застосовуються такі методи:

➤ **Методи усного контролю:** індивідуальне прослуховування, співбесіда, екзамен.

➤ **Методи самоконтролю:** уміння самостійно проводити вокальний аналіз та розучувати твори програмного репертуару.

Порядок переведення рейтингових показників успішності у європейські оцінки ECTS

Підсумкова кількість балів (max – 100)	Оцінка за 4-бальною шкалою	Оцінка за шкалою ECTS
1 – 34	«незадовільно» (з обов'язковим повторним курсом)	F
35 – 59	«незадовільно» (з можливістю повторного складання)	FX
60 – 68	«достатньо»	E
69 – 74	«задовільно»	D
75 – 81	«добре»	C
82 – 89	«дуже добре»	B
90 – 100	«відмінно»	A

Загальні критерії оцінювання навчальних досягнень студентів

Оцінка	Критерії оцінювання
«відмінно»	Ставиться за повні та міцні знання матеріалу в заданому обсязі, вміння вірно та ефективно виконувати завдання з самостійної роботи, передбаченої робочою навчальною програмою; за знання фахової літератури, термінології; за виявлення креативності та розуміння професійно і творчо використовувати за призначенням набуті знання та уміння.
«дуже добре»	Ставиться за доволі міцні знання програмового матеріалу, вміння вірно та ефективно підійти до виконання завдань з самостійної роботи, передбаченої робочою навчальною програмою; за знання фахової літератури, термінології; за виявлення розуміння творчо і професійно використовувати за призначенням набуті знання та уміння без суттєвих вокально-виконавських помилок.
«добре»	Ставиться за виявлення студентом повних, систематичних знань з навчальної дисципліни «Постановка голосу», успішне виконання завдань з самостійної роботи, засвоєння фахової літератури, здатність до самостійного поповнення та оновлення професійних та загальних знань. Проте у навчальній діяльності студента наявні незначні помилки, зокрема: відсутність стабільного творчого підходу до виконання поставлених навчальних завдань.
«задовільно»	Ставиться за виявлення знань основного навчального матеріалу в обсязі, достатньому для подальшого навчання і майбутньої фахової діяльності, поверхневу обізнаність з фаховою літературою, передбаченою робочою навчальною програмою; за виконання завдань з самостійної роботи у обсязі, не меншому 50%, що відповідає основним вимогам до їх повноти та якості виконання.
«достатньо»	Ставиться за виявлення мінімально можливих знань основного навчального матеріалу, поверхневу обізнаність з фаховою літературою, передбаченою робочою навчальною програмою; за наявність суттєвих помилок у розумінні творчого і професійного використання за призначенням набутих знань та умінь.
«незадовільно» (з можливістю повторного складання)	Ставиться студентіві, вокально-виконавські можливості якого під час відтворення основного програмового матеріалу надто поверхневі, що пояснюється початковими уявленнями про предмет вивчення.
«незадовільно» (з обов'язковим повторним курсом)	Ставиться студентіві, вокально-виконавські можливості якого не отримали необхідного професійного розвитку з причини відсутності бажання досягти певного результату внаслідок навчальної діяльності.

Кожний модуль включає бали за поточну роботу студента на практичних заняттях, за виконання самостійної роботи, за індивідуальну роботу, за модульні контрольні роботи.

Методичні дослідження, які виконує студент за визначеною тематикою, прослуховуються під час індивідуальних занять.

Модульний контроль знань студентів здійснюється після завершення вивчення навчального матеріалу модуля.

У таблиці представлено розподіл балів, що присвоюються бакалаврам упродовж вивчення навчальної дисципліни «Постановка голосу».

Розподіл балів, що присвоюються студентам

Модуль I			Загальна кількість балів без урахування коефіцієнта	Коефіцієнт	Загальна кількість балів з урахуванням коефіцієнта
Практичне заняття, самостійна робота	Практичне заняття, самостійна робота	Модульна контрольна робота			
T1	T2	50	276	-	-
113	113				

Модуль II			Загальна кількість балів без урахування коефіцієнта	Коефіцієнт	Загальна кількість балів з урахуванням коефіцієнта
Практичне заняття, самостійна робота	Практичне заняття, самостійна робота	Модульна контрольна робота			
T1	T2	50	276+243=519	8,65	60
92	101				

Кількість балів за роботу з практичним матеріалом, під час виконання практичної та самостійної навчально-дослідної роботи залежить від дотримання таких вимог:

- ✓ своєчасність виконання навчальних завдань;
- ✓ повний обсяг їх виконання;
- ✓ якість виконання навчальних завдань;
- ✓ самостійність виконання;
- ✓ творчий підхід у виконанні завдань;
- ✓ ініціативність у навчальній діяльності.

VIII. МЕТОДИ НАВЧАННЯ

На заняттях з навчальної дисципліни «Постановка голосу» застосовуються загальні педагогічні та спеціальні методи навчання:

- **метод розв'язання** різних за ступенем складності навчальних завдань (дозволяє формувати у студентів систему практичних умінь і навичок; активізує їх навчальну діяльність);
- **метод ілюстрування** (застосування викладачем елементів показу правильного звукоутворення та звуковедення);
- **метод звукового регулювання** (дозволяє студентам співвідносити звучання власного голосу з голосом викладача, а також знаходити оптимальний режим роботи голосового апарату в процесі співу з музичним супроводом);
- **метод педагогічного аналізу** (формує педагогічне мислення студентів у конкретних педагогічних та виконавських ситуаціях засобом аналізу власних дій, що розвиває їх аналітичний і вокальний слух);
- **метод ескізної роботи над вокальним твором** (дозволяє розширити навчальний репертуар студента з метою його застосування у подальшій педагогічній та музично-виконавській діяльності).

ІХ. МЕТОДИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

- ✓ робоча навчальна програма;
- ✓ навчально-методичні посібники;
- ✓ схеми, таблиці;
- ✓ збірки вокальних художніх творів;
- ✓ збірки творів дитячих пісень 1-8 класів;
- ✓ збірки народних пісень;
- ✓ збірки циклів пісень композиторів-класиків та сучасних композиторів для дітей.

Х. ВИМОГИ ДО ЕКЗАМЕНУ

Під час складання екзамену необхідно продемонструвати наступні навички вокального виконавства: безшумний вдих, раціональний розподіл дихання впродовж усієї вокальної фрази, єдинорегістровий (мікстовий) спосіб звукоутворення та високу позицію звучання, м'яку атаку звуку, навички кантиленного співу, округлене формування голосних та чітку дикцію, динаміку звуку, спів на legato та staccato, точне інтонування, артистизм та сценічну культуру. На четвертому курсі студент виконує один художній твір та одну дитячу пісню для середнього шкільного віку під власний супровід.

Орієнтовний вокально-педагогічний репертуар

Класичні твори

Білаш О. «Материнська пісня»
Гулак-Артемівський С. Пісня Оксани, пісня Одарки, пісня Карася з опери «Запорожець за Дунаєм»
Глюк К. Арія Орфея з опери «Орфей і Еврідіка»
Дичко Л. «Пастелі»
Жербін М. «Осінні квіти»
Кос-Анатольський А. «Чотири воли пасу я»
Майборода Г. «Тополина баркарола»
Римський-Корсаков М. Арія та аріозо Снігуроньки, третя пісня Леля з опери «Снігуронька»

Пісні сучасних композиторів

Дворський П. «Смерекова хата»
Івасюк В. «Водограй»
Карабець І. «Пісня про добро»
Петриненко Т. «Пісня про пісню»
Осадчий А. «Ти земле моя»
Поклад І. «Краю мій лелечий»
Янівський Б. «Журавочка»

Вокально-педагогічний репертуар для дітей шкільного віку

6-7 клас

Українські народні пісні «По діброві вітер віє»
«Ой на горі та й женці жнуть»
«Ой літає соколونько»
«Ой на горі жита много»

Пісні композиторів з супроводом:

Глінка М. «Гуде вітер вельми в полі»

Майборода П. «Пісня про вчительку»

Зуєв О. «Берег щастя»

Кириліна І. «Дім під дахом голубим»

«Я співаю від душі»

Шевченко Ю. «Тік-так»

«Мій голубе ніжний»

«Бемба ла бемба»

XI. РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Антонюк А. Постановка голосу. / А. Антонюк. // Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. – К.:Українська ідея, 2000.
2. Голос людини та вокальна робота з ним. / Автор. колектив кафедри співу Інституту мистецтв. // Монографія. – Івано-Франківськ, 2010.
3. Детский голос. // Под ред. В. Н. Шацкой. – М.: Педагогика, 1970.
4. Дорошок В. Д. Сливацький М. Ю. Основи вокально-педагогічної творчості вчителя музики. / В. Д. Дорошок, М. Ю. Сливацький. – Івано-Франківськ, 2007.
5. Микиша М. Практичні основи вокального мистецтва. / М. Микиша. – К.: Музична Україна, 1965.
6. Морозов В. Резонансная теория искусства пения и вокальная техника выдающихся певцов. / В. Морозов. – М., 2001.
7. Юцевич Ю. Музыка. / Ю. Юцевич. // Словник-довідник. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2003.
8. Юцевич Ю. Теорія і методика формування та розвитку співацького голосу. / Ю. Юцевич. – К., 1998.